

Leo Oosterveen o.p.

Hoop op een humane samenleving in een verdeelde wereld

Lezing studiedag dominicaanse geledingen op 7 april 2018, Nijmegen

Het is nog niet zolang geleden. Rond 1990 beleefden we de val van de muur en weinige jaren daarna bood het *worldwide web* aan iedereen de mogelijkheid om met iedereen over de hele wereld in contact te komen. Tijd en ruimte werden in een seconde overbrugd. De netwerk- en informatiesamenleving leek de bekroning op het mondigheidsideaal van de jaren zestig en zeventig, omdat ze je er definitief van bevrijdde opgesloten te zitten in je eigen context, je eigen dorp, stad, land, je eigen familie-, werk- en kennissenkring. De val van de muur slechtte bovendien het spiegelgevecht van de ideologieën. De klassieke politieke tegenstellingen leken te verdampen, de wereld werd één ‘global village’, zo geloofden velen.

Ruim vijf en twintig jaar later lijken we wel in een totaal andere wereld te leven. Het is niet zo dat wat ik hierboven aangaf nu ineens verdwenen is. Ontwikkelingen die al sinds vijftig, zestig jaar zich een weg baanden, gingen verder, zoals de toenemende individualisering en het streven naar zelfontplooiing en persoonlijke autonomie, je eigen leven in werk en relaties te bepalen, te zoeken naar wat ‘echt’ bij jou past – authenticiteit.¹

Schaduwkanten en keerzijden

Duidelijk is niettemin dat de grenzen, schaduwkanten en keerzijden van deze ontwikkelingen zich steeds meer doen voelen. Welke dan?

Ten eerste: de zelfredzamen zijn lang niet zo zelfredzaam. Zelfredzaam zijn, zelf de architect zijn van je eigen leven heeft niet altijd succes. Aangezien alles van jou afhangt, is er bij mislukking slechts één schuldige aan te wijzen: jijzelf. Mensen worden heen en weer geslingerd tussen een te groot of een te klein zelfbeeld bij resp. succes of mislukking, met name in hun werk. Steeds meer mensen ontdekken dat het ideaal van zelfbeschikking en autonomie meer schijn dan werkelijkheid is, omdat ze leven in een wereld van de geglobaliseerde economieën en van het flitsverkeer van het internationale kapitaal van grote concerns, die altijd op zoek zijn waar de laagste lonen zijn en velen achterlaten in werkeloosheid. Omdat steeds meer mensen aangewezen zijn op allerlei onzeker flexwerk, hebben ze minder bestaanszekerheid en kunnen ze bijv. geen hypotheek krijgen of huurhuizen vinden. Globalisering betekent voor velen dat ze zich niet naar believen wereldwijd kunnen ontplooien en dat de mogelijkheid tot een goed en werkzaam leven naar andere delen van de wereld is vertrokken.

¹ Bij alle openheid voor de wereld verraadt dit streven ook een zekere ingekeerdheid, misschien wel omdat de global village met al zijn talloze keuzen ook onoverzichtelijk is en men daarom naar een innerlijk ijkpunt zoekt. Zie: Thijs Lijster, *De grote vlucht inwaarts. Essays over cultuur in een onoverzichtelijke wereld*, Amsterdam/Antwerpen 2016, p. 46-76.

Ten tweede: de opkomst van het neoliberalisme. Wat is dat, het neoliberalisme? Het is de sociale, politieke en economische situatie waarin de globale wereldmarkt oppermachtig is en de politieke macht van nationale overheden zwak. Terwijl in het klassieke liberalisme er nog sprake was van een evenwicht tussen markt en staat, is dat in het neoliberalisme niet meer het geval. Onder voortdurende druk van de wereldeconomie geven vele overheden eraan toe delen van de verzorgingsstaat te privatiseren; werknemers krijgen slechtere arbeidsvoorwaarden, zo ze hun werk überhaupt kunnen behouden. Bovendien kosten de geprivatiseerde overheidsdiensten aan de burgers veel meer geld. De oproep aan mensen om zelfredzaam te zijn en om zelf hun eigen ondernemer te zijn is daarom in vele gevallen wrang; het ideaal heeft veel uitvallers, te meer omdat door toedoen van neoliberal economisch beleid de klassieke middenklasse is verzwakt.²

Ten derde: Deze verzwakking van de middenklasse tekent zich af in nieuwe tweedelingen in onze samenleving, met name die tussen hoger- en lageropgeleiden en tussen stad en platteland. Lageropgeleiden op het platteland hebben in Europa en Amerika op dit moment de meeste kans langdurig werkeloos te zijn.³ Mensen verliezen hun geloof dat de overheid hen echt kan helpen en hun gevoel van eigenwaarde staat onder druk.

Schijnremedies van het populisme

Populistische politici en autocratische machtshebbers in Europa, Amerika, Turkije en elders pretenderen het geschonden vertrouwen in de politiek te kunnen herstellen. Ze presenteren zich als rechtstreekse vertegenwoordigers van wat het volk wil, zoeken naar zondebokken, en beloven een gouden toekomst. Zij exploiteren de sociale gevoelens van angst en bestaansonzekerheid en wijzen als oorzaken van de ontstane sociale tweedelingen schuldigen aan, veelal diegenen die ‘vreemd zijn’ aan onze nationale identiteit. Want dat is wat zij willen bieden: een groepsidentiteit waar mensen trots op kunnen zijn. En een hechte groepsidentiteit creëren loopt nu eenmaal vaak via de scheidslijn van een ‘wij’ en een ‘zij’. Die ‘zij’, dat zijn de vreemden die als bedreigers voor onze identiteit worden aangewezen, eerst en vooral de moslims. Moslims bedreigen onze waarden, zo heet het, leven op onze uitkeringen, pikken onze huizen in, zijn vreemd aan onze cultuur. Die ‘zij’ zijn voorts de immigranten en

² Zie voor het neoliberalisme en de funeste psychosociale gevolgen daarvan: Paul Verhaeghe, *Identiteit*, Amsterdam 2012, met name p. 111-144; p. 145-178 en p. 213-244. Voor sociaaleconomische effecten ervan op de middenklasse (“de nieuwe armoede”), zie: Ides Nicaise, ‘Armoede als systeemziekte’, in: *TGL 70* (2014) nr.5, p. 5-15.

³ De Amerikaanse historicus en journalist Thomas Frank wijst er in zijn *Listen, Liberal* (New York 2017) op dat de Democratische Partij in de VS en de sociaaldemocratische partijen in Europa geen antwoord op de nieuwe meritocratie hebben weten te vinden en op de daarmee samenhangende groeiende kloof tussen lager- en hogeropgeleiden. Daarmee speelden ze de opkomst van het populisme in de kaart. Vele, vaak werkeloze lageropgeleiden wonen ofwel in verwaarloosde en veelal verlaten industriegebieden, ofwel in de meer landelijke periferie en hebben geen toegang tot de kenniseconomie. Ze zijn gevoelig voor populistische politici. Zie voor Frankrijk in dit verband de sociaalgeograaf Christophe Guilluy, *La France périphérique: comment on a sacrifié les classes populaires*, Parijs 2014.

vluchtelingen in het algemeen die voorgetrokken worden en voor criminaliteit zorgen. ‘Zij’, dat zijn vervolgens de media, de hoger opgeleiden, de kosmopolieten die worden weggezet als een culturele en politieke elite die wegkijkt van deze problemen en die alleen aan zichzelf zou denkt (‘de egoïsten’). En ten slotte zitten ‘zij’ in de bureaucratie van de overheid, met name de Brusselse bureaucratie van de EU. De EU is net als elk transnationaal verband verdacht. Terug naar de eigen natie, want ‘eigen volk eerst’. De soevereiniteit van het eigen land moet worden beschermd/hersteld, dan zal alles weer goed komen.⁴

Het op die manier aanwijzen van zondebokken lost niets op, zeker niet als het gaat om de dieper liggende sociaaleconomische tweedelingen en hun wereldwijde oorzaken waar ik op doel. De reële tweedelingen worden vervangen door imaginaire tegenstellingen die er overheen gelegd worden en die door hun aantrekkelijkheid en eenvoud populair zijn.

Inderdaad, het populisme is populair. Maar waarom toch? Het proclameren van zondebokken – als representanten van deze imaginaire tegenstelling – creëert niet alleen een wij/zij-tegenstelling, maar geeft aan het ‘wij’ bovendien een denkbeeldige en gevoelsmatige eenheid, precies door de ander uit te drijven. En de populist claimt dit eenheidsgevoel direct te vertolken. Populistische politici presenteren zich als de gedaante van die hervonden eenheid – en dat is aantrekkelijk. Maar de verdeelde wereld waarin we verkeren is daarmee in werkelijkheid met een extra tweedeling opgezaaid, terwijl de oorspronkelijke tweedeling, zoals die tussen lager- en hogeropgeleiden niet is weggenomen, maar juist blijft voortbestaan.⁵ Niettemin moeten we het verschijnsel van het populisme serieus nemen, omdat het opbloeit op basis van een reëel gemis. Dit gemis is het verloren besef wat het algemeen welzijn is en waar dat om draait. Het populisme exploiteert een gevoel van ontheemding dat we absoluut niet moeten veronachtzamen – ook al zoekt het een verkeerde uitlaatklep.

Lege ruimte en algemeen welzijn. De politiek en haar zwakte

Geschetste ontwikkelingen roepen de vraag op wat het algemeen welzijn vandaag de dag is en of de politiek nog in staat is dat welzijn te bevorderen. Hier rijzen de problemen.

Onze samenleving is een arena die niet duidelijk maakt wat de enkeling voor het geheel van de samenleving kan doen. De politiek lijkt de burgers hooguit te zien als calculerende klanten en consumenten, louter gericht op eigen gewin en belang (en dus daar ook op speculeert, dan hoeft zij zich immers minder voor deze burgers in te spannen en

⁴ Zie voor een recente grondige typering van het populisme: Jan-Werner Müller, *Wat is populisme?*, Amsterdam 2016 (oorspr. 2016), met name p. 59-94. Müller wijst er op dat populistische partijen weliswaar de parlementaire en democratische rechtsstaat erkennen, maar niettemin sterke ondemocratische grondtrekken vertonen, omdat ze grondrechten aan bepaalde groepen mensen ontzeggen en naar een sociaal-culturele homogeniteit streven die bepaalde groepen mensen buitensluit. Zie ook mijn: ‘Het verbroken contract. Onbehagen en naastenliefde in tijden van populisme’, in: *TGL* 66 (2010) nr. 5, p. 35-44.

⁵ Zie voor Nederland in dit verband: Mark Bovens, Paul Dekker, Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag 2014 (SCP/WRR). Voorts: Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam 2011.

verantwoordelijk te voelen). Het algemeen welzijn is vermarkt. De waarde ervan wordt niet meer gezien, omdat het tot een prijskaartje is gereduceerd. Daarmee staan niet alleen de individuele burger, maar ook de samenleving en de betekenis van het samen leven onder druk. Wat de gevolgen daarvan zijn werd duidelijk in 2008 toen door de graaicultuur en de speculaties van het bankwezen er een wereldwijde economische crisis ontstond die veel landen op het randje van de afgrond bracht.⁶

Wil de politiek vertrouwen wekken, dan zal ze gelijke kansen aan eenieder moeten proberen te geven. Ze zal het algemeen belang voorop moeten stellen en de reële tegenstellingen en achterstellingen moeten aanpakken. In een democratie zijn het de vertegenwoordigende lichamen die hun politiek beraad daarop moeten richten. Maar opnieuw de vraag: is de politiek in onze democratieën ook echt daartoe in staat?

Volgens de Franse filosoof Claude Lefort (1924-2010) kenmerkt de politiek in een democratie zich door het behoeden van een 'leeg midden'. Geen van de politieke actoren, noch één van de verschillende machten (de uitvoerende, de wetgevende en de rechterlijke) kunnen en mogen volgens Lefort dit lege midden bezetten, anders verliest de democratie haar speelveld waarop het politieke spel in vrijheid gespeeld wordt. Totalitaire samenlevingen (zoals die van het nazisme of stalinisme) kennen zo'n leeg midden niet. Eén politieke ideologie bezet daar het alles doordringende machtscentrum en sluit alle andere meningen, actoren en posities uit.⁷

Het is intussen de vraag of Leforts visie nog altijd opgaat voor de huidige democratieën en hun politiek bedrijf. Zijn ze nog altijd in staat het lege midden te behoeden, of moeten we zeggen dat dit midden allang is opgevuld door de macht van de internationale geldstromen en investeringen, en wel zodanig dat de sociaaleconomische en politieke speelruimte van de democratieën danig is ingekrompen? Een hiermee samenhangende vraag is of op het lege midden er überhaupt nog een visie op het algemeen belang ontwikkeld wordt, op het goede en rechtvaardige leven voor allen. Of is het lege midden de plaats geworden waar de politiek zich beperkt tot louter pragmatische manoeuvres die aan de politiek zijn overgelaten te midden van het internationaal economische krachtenveld? Deze vragen kunnen ook anders gesteld worden. Heeft de politiek nog zicht op haar hoofddoel, het algemeen belang, en zo nee, wordt hierdoor het aanzien, de identiteit van de politiek in onze samenleving intussen niet al te zeer geschaad? Vaak wordt er geklaagd over de 'kloof' tussen burgers en politiek. Het is eerder de vraag of de machteloze burgers niet voortdurend gedesillusionneerd zijn door het feit dat de politici even machteloos zijn als zijzelf en dat wat zij ervaren als een kloof, in feite de situatie markeert dat zij in hetzelfde bootje zitten als de politici.

⁶ Zie het onthutsende en nog steeds uiterst actuele beeld dat Joris Luyendijk schetst van de investeringsbanken, hun speculaties en bonussencultuur in zijn: *Dat kan niet waar zijn. Onder bankiers*, Amsterdam 2015.

⁷ Claude Lefort, *Wat is politiek?*, Amsterdam 2017, p. 95-100.

Het kritisch potentieel van de christelijke traditie

Kan de christelijke traditie ertoe bijdragen dat het primaat van de politiek ten opzichte van de economie hersteld wordt en zij zich op haar hoofdtaak, een rechtvaardige samenleving, richt? In een sterk ontzuilde en geseclariseerde samenleving, waarin de confessionele partijen nog maar een schim zijn van wat zij eens waren, is deze vraag niet zomaar met een simpel ja te beantwoorden.

Niettemin kan, ja moet de christelijke traditie wel inspireren – binnen of buiten confessionele partijen - om het besef levend te houden dat het algemeen welzijn niet vergeten wordt of slechts in algemene, abstracte zin gediend wordt. Het gaat immers altijd om concrete mensen die in de knel zitten. De christelijke traditie kan niet anders dan inspireren tot een maatschappelijk en concreet realisme, met een voorkeursoptie voor de armen – en dit op nationaal niveau, maar ook bijv. in EU-verband. Zij mag en moet de politiek daar voortdurend op wijzen. Met oog voor degenen die aan de onderkant van de ladder staan, ‘de minsten der mijnen’ (Mt 25,40).

De christelijke traditie geeft inspiratie doordat zij georiënteerd is op hoop op een van God gegeven gerechtigheid⁸. Tijdens het volhardend hopen daarop kunnen we ons er niet aan onttrekken intussen kritisch bezig te zijn met de reëel bestaande politiek en economie en hun slachtoffers.⁹ En we moeten ons bezighouden met hen die weliswaar reële tegenstellingen zeggen bloot te leggen, maar die in feite ‘valse profeten’ zijn (Mt 7,15) en slechts populaire schijntegenstellingen naar voren brengen. Deze lossen de echte tegenstellingen niet op, maar maskeren en verergeren die juist. De politiek kan maar een geloofwaardige identiteit krijgen, indien zij streeft naar een volwaardige en gelijkwaardige participatie van zoveel mogelijk mensen aan de samenleving en indien zij altijd ‘een schild voor de zwakken’ is. Dit impliceert dat de politiek, juist met het oog op het welzijn van een ieder, zich er krachtig tegen verzet wanneer groepen mensen als zondebokken worden weggezet.

Hoop en christelijke traditie

Bovenstaande houding zou je kunnen samenvatten als een houding van verzet, verzet tegen onrecht, tegen uitsluiting, tegen het aanwijzen van zondebokken, tegen de teloorgang van het algemeen welzijn en het goede leven voor allen, een verzet waaruit hoop spreekt – christelijk gezien op een nieuwe hemel en nieuwe aarde.

Maar er is nog meer te zeggen over de hoop vanuit de christelijke traditie. Ten eerste dat deze hoop zoekend is, niet leeft van pasklare antwoorden of blauwdrukken, ook niet als het gaat om maatschappelijke veranderingen. In zijn brief aan de Romeinen wijst Paulus op de

⁸ Zie in dit verband Erik Borgman, *Leven van wat komt. Een katholiek uitzicht op de samenleving*, Utrecht 2017, p. 63-84 (= hoofdstuk 3: ‘Nuchtere hoop’).

⁹ *Ibid.*, p. 159-180 (= hoofdstuk 7: ‘Van schaarste naar zegen’).

hoop, de hoop op verlossing (8,23-27). Die hoop heeft volgens hem niet betrekking op iets wat we nu al kunnen zien, maar op iets dat onzichtbaar, nog niet zichtbaar is. Terwijl we met al het zichtbare bezig zijn, moeten we ons uiteindelijk laten leiden door wat nog verborgen is.

Of zoals Paulus het zegt: “Toen ik nog een kind was, sprak ik als een kind, dacht ik als een kind, redeneerde ik als een kind. Nu ik volwassen ben heb ik al het kinderlijke achter me gelaten. Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog. Nu is mijn kennen nog beperkt, maar straks zal ik volledig kennen, zoals ikzelf gekend ben.” (1 Kor. 13,11-12). Deze belofte bevrijdt ons van de prangende vraag of we het toen en dan wel bij het juiste eind hadden en verlost ons van een terneerdrakkend gevoel van twijfel omtrent de keuzes die we hebben gemaakt. Ook bevrijdt zij ons van fanatisme en een overdreven verantwoordelijkheidsgevoel, alsof alles van ons persoonlijk afhangt.

Niettemin: bij alle onscherpte in de expliciete contouren van wat we hopen, biedt de christelijke hoop wel een blikrichting. En dit doet ze vanuit haar bron. In zijn boek *Leven van wat komt* schetst Erik Borgman de hoop als de ruimte die God schept en waarin Hij ons plaatst. Het is allerminst een stormvrije ruimte. Integendeel, te midden van alle tweedelingen (reële en imaginaire), van uitsluitingen en de chaos van het alledaagse leven openbaart zich God die de ruimte schept en die oproept tot zorg, tot helen en tot verbinden. Volgens de bergrede (Mt 5-7) zijn de hopelozen zelf de dragers van hoop, omdat God zich als de lijdende gerechte tussen hen heeft gevoegd en als onmogelijke mogelijkheid nieuw leven en uitzicht biedt en zich met hen blijvend verbindt (“Alleen een lijdende God kan helpen”, Bonhoeffer). In deze ruimte die het onmogelijke met het mogelijke verbindt, zo wil ik toevoegen wordt ook de angst overwonnen en wint het vertrouwen veld, een ander woord voor geloof. De ander, alle anderen verschijnen als degenen wier geluk we moeten dienen – en dit is een van meer fundamentele omschrijvingen van algemeen welzijn.

Dit alles betekent geen uitgetekend politiek program, ook niet een koersen op maakbaarheid of eigen prestatie. Wel biedt deze spiritualiteit een concrete hoop, gericht op handelingsperspectieven, te midden van de samenleving en haar conflicten. Ze is meer dan een ethiek, ze leeft van de genade – die overigens zonder ethiek dood blijft. Ze omvat inzet en een houding die zich gedragen weten om te streven naar een samenleving voorbij de reële marginalisering van ons neoliberale bestel en voorbij de zondebokken die daarbij worden aangewezen. De hoop die de christelijke traditie verkondigt gaat over het ware geluk als gave en als opgave van een ander, beter leven en samenleven.

Als dominicaanse mensen zijn we geen architecten van politieke masterplannen. Wel kunnen we, als teken van tegenspraak, aan gemeenschappen en plekken werken waarin er geen eerste-, tweede-, en derderangsburgers meer zijn, of waarin, om met Paulus te spreken, er geen jood of griek, geen vrije of slaaf meer is (Gal. 3,28). Om zo iets te belichamen van de hoop op het rijk Gods, van de waardigheid en het geluk van mensen.